SURXON VOHASI CHORVACHILIGI: AN’ANAVIY XO‘JALIKDAN SOVET DAVRI INQIROZIGACHA (XIX ASR OXIRI – 1991-YIL)

94(575.13):636"18/19"

Raimov Abdullo Yuzboy o‘g‘li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Gmail: abdullaraimov975@gmail.com. https://orcid.org/0009-0007-7542-2290

Tel: (99) 3369697

Annotatsiya. *Maqolada Surxon vohasi chorvachiligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi an’anaviy tuzilishi, chorva mollari turlari, ularning savdodagi o‘rni hamda sovet davrining so‘nggi o‘n yilliklarida tarmoqda yuz bergan miqdoriy o‘zgarishlar dissertatsiyalar va statistik to‘plamlar asosida tahlil qilingan. Tuyachilik, qo‘ychilik va qoramolchilikning an’anaviy xususiyatlari, 1980-yillardagi chorvachilik inqirozi, Surxondaryo oblastida otlar sonining kamayishi va yaylovlardan foydalanish muammolari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Surxon vohasi, an’anaviy chorvachilik, tuyachilik, hisori qo‘yi, jaydari sigir, chorva savdosi, yaylov, otlar soni.*

Аннотация. *В статье на основе диссертаций и статистических сборников анализируются традиционная структура животноводства Сурханского оазиса в конце XIX – начале XX в., виды скота, их место в торговле, а также количественные изменения в отрасли в последние десятилетия советского периода. Рассматриваются традиционные особенности верблюдоводства, овцеводства и скотоводства, кризис животноводства 1980-х гг., сокращение поголовья лошадей в Сурхандарьинской области и проблемы использования пастбищ.*

Ключевые слова: *Сурханский оазис, традиционное животноводство, верблюдоводство, гиссарская овца, местная корова, торговля скотом, пастбище, поголовье лошадей.*

Abstract. *On the basis of dissertations and statistical collections, the article analyses the traditional structure of livestock farming in the Surkhan oasis at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the kinds of livestock and their role in trade, as well as the quantitative changes in the sector during the last decades of the Soviet period. The traditional features of camel, sheep and cattle breeding, the livestock crisis of the 1980s, the fall in the number of horses in Surkhandarya region and the problems of pasture use are examined.*

Keywords: *Surkhan oasis, traditional livestock farming, camel breeding, Hissar sheep, local cow, livestock trade, pasture, number of horses.*

Kirish

Surxon vohasi O‘zbekistonning janubida joylashgan bo‘lib, uning tekislik, adir va tog‘ zonalaridan iborat relyefi chorvachilikning turli shakllari uchun sharoit yaratgan. Vohada dehqonchilik bilan bir qatorda ko‘chma va yarim ko‘chma chorvachilik ham asrlar davomida aholi hayotining muhim qismi bo‘lib kelgan.

Voha xo‘jaligi tarixi E. A. Qabulovning doktorlik dissertatsiyasida [1], mustaqillik yillaridagi chorvachilik esa Sh. Ch. Jumayevaning PhD dissertatsiyasida [2] tadqiq etilgan. Ya. A. Turdimuratov XX asrda Surxon-Sherobod vohasining areal xo‘jalik madaniyatini chorvachilik misolida o‘rgangan [4]. Janubiy hududlarda chorvachilik turlari B. Karmisheva [5], o‘zbeklarda haydama chorvachilik K. Shoniyozov [6] tomonidan, ot bilan bog‘liq an’analar T. R. Pardayev [7] tomonidan o‘rganilgan. Janubiy O‘zbekistonda qorabayir otlarini ko‘paytirish masalasi G. Alibayev [8], 1980-yillardagi chorvachilik M. M. Kadirova [9], Turkistonda yaylov chorvachiligining taqdiri L. Dienes [10] ishlarida ko‘rib chiqilgan.

Maqolaning maqsadi vohada chorvachilikning an’anaviy asoslarini aniqlash va ularni sovet davrining oxiridagi holat bilan solishtirishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqotda tarixiylik, retrospektiv va qiyosiy-tarixiy tahlil, statistik

usullardan foydalanildi. Turli davrlarda vohaning ma’muriy chegaralari bir xil bo‘lmagani uchun raqamlar taqqoslanganda asosan nisbatlar va tendensiyalarga e’tibor berildi. Hisob-kitoblar muallif tomonidan bajarildi.

Natijalar

XIX asr oxirida N. N. Pokotilo ma’lumotlariga ko‘ra, Surxon vohasi bekliklarida 9000 bosh tuya, 200 ming bosh qoramol va 690 ming bosh qo‘y boqilgan [1, 26]. Vohada sigirlarning mahalliy iqlimga mos jaydari turi ko‘proq saqlangan. Jaydari sigirlar o‘rta bo‘yli, mahsuldorligi uncha yuqori bo‘lmasa-da, issiqqa chidamli, kasalliklarga bardoshli va deyarli har yili bolalagani uchun aksariyat xonadonlarda boqilgan [1, 26].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tuyachilik voha chorvachiligida alohida o‘rin tutgan. Buxoro amirligida jami 0,5 mln. tuya bo‘lgan, vohada esa tuyani asosan Sherobod va Boysun bekliklaridagi qo‘ng‘irotlar boqqan [1, 27]. Afg‘on chegarasiga tutash hududlarda kuchli va uzun bir o‘rkachli tuyalar ko‘paytirilgan, tuyakashlar qishda ularni iliq xonalarda saqlagan [1, 27]. Tuya bozorda qimmat mol hisoblangan: yaxshi boqilgan sog‘lom tuya hududga qarab 47–70 rubl 50 tiyindan 80–130 rublgacha sotilgan [1, 27].

Qo‘ychilik amirlik iqtisodiyotida yetakchi tarmoqlardan biri bo‘lgan. Qo‘qon xonligida bitta qo‘yga 6–7 pud bug‘doy olish mumkin bo‘lgan bo‘lsa, Buxoroda 13–18 pud va undan ham ko‘p bug‘doy almashtirilgan [1, 27]. Boysun bekligi bo‘rdoqi qo‘ychilikka ixtisoslashgan, Boysun chorvadorlari qishda qo‘shni Qashqadaryo vohasidagi Qarshi va G‘uzor oralig‘idagi dashtlarga tushgan [1, 27]. Vohada dumbali qo‘ylarning hisori, qozoqi, jaydari, isliqi, g‘aljaki, ko‘rg‘oza va sarjiparang turlari boqilgan, hisori qo‘ylar asosan Denov va Boysun bekliklarida ko‘paytirilgan [1, 28].

Qo‘y suruvlarining to‘rtdan bir qismini echkilar tashkil etgan, amirlikning sharqiy hududlarida esa 6,5 mln. bosh tibet zotli echki boqilgan [1, 28]. Chuvalang qo‘ylar 2–3 kg, sarjiparang qo‘ylar 3–4 kg gacha jun bergan, jun yiliga ikki marta qirqilgan [1, 28]. Rossiya har yili chetdan jun, teri va yog‘ sotib olishga 45 mln. rublgacha mablag‘ sarflagani Buxoro amirligini jun va teri eksport qiluvchi hududga

aylantirgan [1, 28].

XVIII–XX asr boshlarida voha savdo yo‘llarida transport vazifasini asosan ot va tuyalar o‘tagan, voha va Amudaryo qirg‘oqlarida aravadan deyarli foydalanilmagan [1, 29]. Har yili Qarshiga 1000 tuyada umumiy og‘irligi 15 000 pud bo‘lgan qishloq xo‘jalik mahsulotlari jo‘natilgan [1, 29]. Sharqiy Buxorodagi chorva mollari Mirshodi bozorida to‘planib, Boysunga, so‘ngra G‘uzor va Qarshiga haydalgan, vohadan har yili o‘rtacha 10–20 ming bosh mol haydab ketilgan [1, 29–30].

Voha bekliklarini qo‘shni hududlar bilan Shahrisabz–Denov, Shahrisabz–Yurchi, Shahrisabz–Darband, G‘uzor–Darband, Qabodiyon–Boysun va Denov–Hisor yo‘llari bog‘lagan, ular orqali voha bekliklarida yetishtirilgan qishloq xo‘jalik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlari olib ketilgan [1, 29]. Voha bozorlari orasida Termiz, Sherobod, Denov va Boysun bozorlari eng kattalari hisoblangan [1, 30]. Bu yo‘llar Surxon vohasi chorvachiligini Qashqadaryo vohasi, xususan, Shahrisabz bozorlari bilan bevosita bog‘lagan.

1954-yilda Surxondaryo oblastida 43,1 ming bosh ot bo‘lgan, keyingi o‘n yilliklarda esa ularning soni izchil kamaygan (1-jadval) [3, 81].

1-jadval. Surxondaryo oblastida otlar soni (ming bosh)

Yil	1954	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1991
Otlar	43,1	25,4	12,5	10,7	9,9	7,4	6,6	7,3	8,3
1954-yilga nisbatan, %	100	58,9	29,0	24,8	23,0	17,2	15,3	16,9	19,3

Manba: [3, 81]. Izoh: foizlar muallif hisobi.

1981–1990-yillarda vohada qoramollar soni 316,6 ming boshdan 129,0 ming boshga, jumladan, sog‘in sigirlar 148,0 ming boshdan 36,5 ming boshga, qo‘y va echkilar 918,4 ming boshdan 373,9 ming boshga, jumladan, hisori qo‘ylar 400,3 ming boshdan 145,8 ming boshga kamaygan [2, 13]. Jumayeva buni «paxta

yakkahokimligi» ta’sirida chorvani moddiy qo‘llab-quvvatlash izdan chiqqani, mollarning rejasiz sotilishi va so‘yilishi bilan izohlaydi [2, 13].

1991-yilda Surxondaryo viloyatida 131 638 bosh qoramol, shu jumladan, 37 411 bosh sigir va 477 394 bosh qo‘y-echki bo‘lgan [2, 43]. Viloyat statistikasida qoramollar soni 1992-yilda 131 232, 1993-yilda 127 423 bosh bo‘lib, 1994-yilda birdaniga 441 686 boshga yetgan [2, 44]. Viloyatda yetishtirib sotilgan go‘sht 1991-yilda 21 197 tonna, 1992-yilda esa 14 226 tonnani tashkil etgan [2, 44].

1976-yilda Surxondaryo oblastida tirik vaznda 0,5 ming tonna, so‘yim vaznida 0,3 ming tonna ot go‘shti ishlab chiqarilgan [3, 85]. 1980–1985-yillarda bu ko‘rsatkich tirik vaznda 0,3–0,4 ming tonna atrofida bo‘lgan, 1989- va 1991-yillarda esa 0,2 ming tonnaga tushgan [3, 85]. Ot go‘shti hajmining 1976–1991-yillarda 2,5 baravar kamayishi (muallif hisobi) oblastda otlar sonining qisqarishi bilan mos keladi.

Vohadagi yaylovlarning katta qismi (44 foizi) tog‘oldi hududlariga to‘g‘ri keladi [2, 99]. Jumayeva ilgari chorvadorlarning yaylovlardan mavsumiy tarzda foydalanishi ularni tanazzuldan saqlaganini ta’kidlaydi [2, 100]. Muallif keltirgan ma’lumotga ko‘ra, 2000-yilda vohadagi yaylovlar maydoni jami 854,2 ming gektarni, respublika yaylovlarining umumiy maydoni esa 15 881,2 ming gektarni tashkil etgan [2, 99]. Demak, mustaqillikning dastlabki yillarida respublika yaylovlarining 5,4 foizi Surxon vohasiga to‘g‘ri kelgan (muallif hisobi).

Muhokama

An’anaviy voha chorvachiligi aniq ixtisoslashuvga ega bo‘lgan: qo‘ng‘irotlar tuyachilikda, Boysun va Denov chorvadorlari hisori qo‘ychiligida yetakchi bo‘lgan, jaydari sigirlar esa dehqon xonadonining sut-qatiq ehtiyojini qondirgan. Chorvaning mavsumiy ko‘chishi qishki va yozgi yaylovlarni almashtirib turish imkonini bergan. XIX asr oxiri ma’lumotlariga ko‘ra, vohada har bir bosh qoramolga 3,5 bosh qo‘y to‘g‘ri kelgan (muallif hisobi).

Sovet davrining oxiriga kelib bu tuzilma tubdan o‘zgargan. 1981–1990-yillarda vohada qoramol ham, qo‘y-echki ham 59,3 foizga kamaygan (muallif hisobi), sog‘in sigirlar esa to‘rtdan biridan ham kamroq qolgan. Otlar soni 1954–

1985-yillarda 43,1 ming boshdan 6,6 ming boshga tushib, faqat 1990–1991-yillarda biroz o‘sgan. Fikrimizcha, 1994-yilda qoramollar sonining uch barobar oshishi haqiqiy o‘sish emas, statistik hisobga aholining shaxsiy xo‘jaliklaridagi mollar kiritilgani bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin; bu masala viloyat statistika hujjatlari asosida aniqlashtirilishi kerak.

1991–1992-yillarda go‘sht sotishning 21 197 tonnadan 14 226 tonnaga, ya’ni 32,9 foizga qisqarishi (muallif hisobi) sovet xo‘jalik tizimining yemirilishi davrida voha chorvachiligi og‘ir ahvolga tushganini ko‘rsatadi.

Xulosa

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxon vohasi Buxoro amirligining yirik chorvachilik mintaqalaridan biri bo‘lib, uning an’anaviy chorvachiligi tuya, qo‘y va qoramolning mahalliy sharoitga moslashgan turlariga, mavsumiy yaylov tizimiga va rivojlangan chorva savdosiga asoslangan.

Sovet davrining so‘nggi o‘n yilliklarida vohada chorvachilik keskin qisqardi: 1954–1985-yillarda otlar soni olti baravardan ko‘proq, 1981–1990-yillarda qoramol va qo‘y-echkilar 59 foizga kamaydi. Mavsumiy yaylov tizimining buzilishi bu inqirozning muhim omillaridan biri bo‘ldi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Қабулов Э. А. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Сурхон воҳаси хўжалиги: тарих фанлари доктори (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2019. – 79 б.

2. Jumayeva Sh. Ch. O‘zbekistonda chorvachilikning rivojlanishi va taraqqiy etishi: natijalar va muammolar (mustaqillik yillarida Surxon vohasi misolida): tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dis. – Termiz, 2023.

3. Холмирзаев Д. Научные основы и практические приемы развития продуктивного коневодства в Республике Узбекистан: дис. … д-ра с.-х. наук. – Ташкент, 1996.

4. Турдимуратов Я. А. XX асрда Сурхон-Шеробод воҳаси ареал хўжалик маданияти (чорвачилиги мисолида): тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

(PhD) дисс. – Тошкент, 2019.

5. Кармышева Б. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана // Советская этнография. – 1969. – № 1.

6. Шаниязов К. Отгонное животноводство у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Ленинград, 1973.

7. Pardayev T. R. Ot va u bilan bog‘liq an’analar // O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot: Respublika ilmiy anjumani materiallari. – Termiz, 2015.

8. Алибаев Г. Пути и методы разведения лошадей карабаирской породы в Южном Узбекистане: автореф. дис. … канд. с.-х. наук. – М., 1972.

9. Кадырова М. М. История развития животноводства в Узбекистане (80-е годы): автореф. дис. … канд. ист. наук. – Ташкент, 1993.

10. Dienes L. Pasturalism in Turkestan: its decline and its persistence // Soviet Studies. – 1975. – Vol. XXVII, No. 3. – P. 343–365.